

Levende stenen

De rituele rol van vuursteen

Eeuwenlang gebruikte de mens vuursteen als wapen en werktuig. Maar dit ‘staal van de steentijd’ was veel meer dan alleen gereedschap. Vuurstenen speelden een grote symbolische en rituele rol, zo blijkt.

door Leendert Louwe Kooijmans

FLINT IN FOCUS. LITHIC BIOGRAPHIES IN THE NEOLITHIC AND BRONZE AGE door Annelou van Gijn. Sidestone Press. Leiden 2010. 288 pag. € 42,95

M

EER

dan twee miljoen jaar bestond de hoogste vorm van technologie uit het bewerken van vuursteen. Vuursteen is een van de hardste steensoorten, met vlijmscherpe breukranden. Dat maakt het geschikt voor wapens, maar ook voor villen, slachten en oogsten, en vooral ook voor het bewerken van andere materialen tot allerlei gereedschap. Vuursteen is daarom wel aangeduid als ‘het staal van de steentijd’. Aan de monopoliepositie van (vuur)stenen werktuigen kwam pas kortgeleden een einde, afhankelijk van de plek op aarde zo’n 7000 jaar tot minder dan een eeuw geleden.

Al die duizenden jaren lang werd vuursteen echter niet alleen als gereedschap gebruikt. Veel culturen bezaten ook ‘exotische’ stukken, afkomstig uit verre streken en met een opmerkelijke kleur en kwaliteit. Deze vuursteen, vaak beter bewerkt dan de gewone variant en buitensporig vormgegeven, had waarschijnlijk vooral een symbolische functie.

Archeoloog Annelou van Gijn, hoofd van het Leidse Laboratorium voor Artefactstudies en sinds kort bijzonder hoogleraar in Groningen, besteedt in haar boek *Flint in Focus. Lithic Biographies in the Neolithic and Bronze Age* veel aandacht aan deze wijdverbreide rituele rol van bijzondere vuursteen.

‘Steen werd gezien als duurzaam, blijvend, eeuwig, en daardoor verbonden met voorouders en hogere machten.’

In de neolithische Trechterbekercultuur van de hunebedbouwers, bijvoorbeeld, kwamen grote bijlen voor, gemaakt in Schleswig-Holstein en vandaar naar Nederland gebracht of gehaald. Deze bijlen waren te groot om er mee te kunnen hakken. Ze werden daarvoor dan ook niet gebruikt. Aan het einde van hun ‘leven’ werden ze doelbewust gedeponerd bij moerassige laagten en beekdalen. ‘Offers aan krachten of geesten in de omringende natuur’ is de gangbare verklaring. Deze offers hebben waarschijnlijk gediend voor het herstellen van relaties met het bovennatuurlijke die verstoord waren door het openleggen van bossen voor de veeteelt.

Ceremoniële dolk, gevonden bij Buinen, Drenthe. Gemaakt uit vuursteen van Le Grand Pressigny, midden-Frankrijk (late Enkelgrafcultuur).

Ritueel bijldepot, gevonden te Pieperij bij Dedemsvaart (Enkelgrafcultuur, circa 2700 v.Chr.).

Deze bijlen moeten een belangrijke en betekenisvolle rol hebben gespeeld, getuige de resten van smeersels rode oker en de sporen van ‘rituele slijtage’, waarschijnlijk veroorzaakt doordat ze talloze malen in en uit een schede of foedraal van plantaardig materiaal werden gehaald. De bijlen werden telkens opnieuw getoond en dan weer opgeborgen. We moeten aannemen dat men aan deze specifieke vuursteen speciale krachten toekende, met

een centrale rol in rituelen. We kunnen alleen gissen naar de inhoud van die rituele omstandigheden.

De ceremoniële rol van vuursteen sluit aan bij het idee dat in neolithische en veel vergelijkbare samenlevingen geen scherpe scheiding tussen levende en dode materie werd gemaakt. Ook steen kon beziel zijn: de fysieke steen is slechts een huis voor de geest. Door de eraan toegekende krachten konden stenen het

bestaan dus actief beïnvloeden, bijvoorbeeld als iemand ze aanraakte. In dit opzicht zijn deze stenen vergelijkbaar met katholieke relikven of kruisbeelden.

Een ander voorbeeld van exotische vuursteen vormen de buitensporig lange, honingkleurige ‘dolken’ uit Le Grand Pressigny in midden-Frankrijk. Ook deze dolken werden veelvuldig in en uit een foedraal gehaald. Waarschijnlijk speelden de eigenaars ervan een bijzondere, mogelijk magisch-religieuze rol in de samenleving. Misschien werden ze door sjamanen gebruikt tijdens hun rituelen. Dat suggereert ten minste het schaarse voorkomen van deze dolken in bekergraven.

‘Bezielde materialen vervulden een actieve rol in de structurering van de neolithische maatschappij.’

Er zijn nog meer voorbeelden, in overvloed zelfs: in de vroege bronstijd maakten specialistische vuursteenbewerkers in Schleswig-Holstein met buitengewoon groot vakmanschap dolken die net als de veel oudere trechterbekerbijlen tot in ons land werden verbreid maar hier nooit als gereedschap zijn gebruikt. In de Michelsbergcultuur werd via diepe mijnschachten gewonnen vuursteen gebruikt. Daaruit werden fraaie, grote werktuigen gemaakt, wat zuiver functioneel gezien nergens voor nodig was. Kleinere werktuigen zouden even functioneel zijn geweest. In een woonplaats te Ypenburg werden sikkelmessen van dergelijke vuursteen aan het einde van hun actieve leven niet gewoon weggegooid, maar ritueel verbrand.

In *Flint in Focus* geeft Van Gijn een overvloed aan details over onder meer dit rituele gebruik van vuursteen. Daaraan kleeft een belangrijk nadeel. Door de nadruk op vuursteen te leggen lijkt het alsof alleen dit materiaal een rituele rol vervulde. Maar ook andere steensoorten waren in cultureel opzicht belangrijk. Zo gebruikten de vroegste neolithische boeren, in het vijfde millennium voor onze jaartelling, bijlen van amfiboliet, afkomstig uit centraal-Europa, waarschijnlijk uit de Karpaten. Deze bijlen waren niet alleen functioneel; ze dienden ook als persoonlijke prestigeobjecten.

In het millennium daarna werden jadeitbijlen uit twee verschillende bronnen in de westelijke Alpen over heel West-Europa verspreid, tot in Schotland. Veel van die bijlen waren zorgvuldig geslepen en gepolijst maar te groot, te klein of te dun voor gebruik. Ze zullen hun beteke-

nis en magie hebben ontleend aan hun bijzondere, groene kleur en de bron in het hooggebergte, ver buiten de eigen ervaringswereld.

Bezielde materie en materialen vervulden een actieve rol in de structurering van de maatschappij. Dit principe staat momenteel onder de term 'materialitas'

'Sikkelmessen van vuursteen werden aan het einde van hun actieve leven niet gewoon weggegooid, maar ritueel verbrand.'

Niet alleen aan steen, maar aan allerlei materialen werden krachten en betekenis toegekend. Zo werden in het neolithicum behalve bijlen ook potten, edelhertgeweien en runderhoorns geofferd. 'Niets was te bescheiden om gebruikt te worden voor doelbewuste depositie', schrijft de Deense archeoloog Klaus Ebbesen over de praktijk in Denemarken, en dat lijkt ook hier te gelden.

sterk in de belangstelling. In de geest van de goethiaanse fenomenologie menen postmoderne onderzoekers dat door intensief inleven de 'ware aard' van bijvoorbeeld megalithische monumenten voor ons kenbaar is. Zij stellen dat steen werd gezien als duurzaam, blijvend, eeuwig, en daardoor verbonden met voorouders en hogere machten. Op basis van de constructie van megalithische graven

en cultusmonumenten, het uitwisselen en offeren van bijlen van exotische herkomst en de genoemde rituelen betogen zij dat de kosmologie van de Trechterbekercultuur zeer complex moet zijn geweest en dat vuursteen daarin een uiterst belangrijk materiaal vormde. Helaas onderbouwen ze dit idee nauwelijks. Dat is ook moeilijk, omdat veel intenties van de prehistorische mens helaas voor ons verborgen blijven. In haar boek zoekt Van Gijn evenwel steeds een empirische basis voor haar soms gedurfde ideeën.

Toch moeten we voorzichtig zijn en niet alles in de sfeer van de materialitas willen verklaren. Het is de vraag of in het verleden wel zoveel gewicht aan al die materialen werd toegekend: maakten materialen wel echt de kern uit van het bestaan? Worden archeologen niet verblind door het feit dat sterke materialen als vuursteen als enige zijn overgebleven?

Het zal voor een steentijdonderzoeker wel altijd moeilijk blijven om het belang van vuursteen te relativeren.

Leendert Louwe Kooijmans is emeritus hoogleraar prehistorie aan de Universiteit Leiden.

Overige literatuur

- K. Ebbesen. 'Sacrifices to the Powers of Nature', in: S. Hvass en B. Storgaard (red.). *Digging into the Past. 25 Years of Archaeology in Denmark*. Aarhus Universitetsforlag. Aarhus 1993, pp. 122-125.
- B. O'Connor, G. Cooney en J. Chapman (red.). *Materialitas*. Oxbow. Oxford 2009. (Prehistoric Society Research Paper No. 3.)